

Մ Ա Կ Ո Ի

(Համապատասխան Գեորգուպիկոն)

Մակու գաւառը իր համանուն քաղաքով Պարսկաստանում բոլորովին անկախ մի խանութիւն է. Մակուայ խանը կամ իշխանը ժառանգաբար ստացած է երկիրը կառավարելու իշխանութիւնը, որանդ տիրում է աւատական (féodal) գրութիւնը. պարսիկ կառավարութիւնը այդ երկրում ոչ մի պաշտօնեայ և ներկայացուցիչ ունի. խանն է միեւնոյն ժամանակ թէ երկրին տէրը, թէ դատաւորը, թէ զինուորական և քաղաքական կառավարիչը:

Մակուայ իշխանը՝ սէրգար Իկրարը Սալտանա Բիգա Կուլի խան՝ 35 տարեկան է, բարձրահասակ և գեղեցկադէմ մի երիտասարդ, բաւական զարգացման տէր, ճանապարհորդել է Եւրոպայի զանազան երկիրները, մի քանի անգամ Կովկաս և Պետերբուրգ, Նրա երկրորդ կինը Երեւանի Փանահ խանի աղջիկն է, որը աւարտել է ռուսական պրօգրմնադիւպի ընթացքը:

Սէրգարը բաւական նուրբ ճաշակի տէր է. Մակուից մի ժամ հեռաւորութեամբ Բաղճէշէք գիւղում կառուցել է երկյարկանի մի մեծ ամառանոց, որի պլանը ինքն է գծել և 20 տարուց աւելի է շինութեան սկսուիլը, բայց տակաւին չէ վերջացել. մինչև այժմ բանուորներ և արհեստաւորներ աշխատում են այդ շէնքի մէջ, որի իւրաքանչիւր սենեակը կէս եւրոպական և կէս պարսկական ճաշակով իւղաներկ պատկերներով զարդարուած է: Շէնքի նիւթերի մեծ մասը Եւրոպայից և Ռուսաստանից է բերել տուել. շէնքը ունի մի դահլիճ, որի չորս պատերը և առաստաղը գածէ զարդանկարներով և այդ զարդանկարների ձեւով կտրուած հայելիներով է զարդարուած, յատակը ամբողջ մարմարեայ է, մէջ տեղը մի աւազան-շատրուանով: Շէնքի զլխաւոր սանդուխները մարմարեայ են, որոնք բերուած են Ռուսաստանից:

Ամառանոցի կահ կարասիքը Բերլինից է բերել տուած, իւրաքանչիւր սենեակի կամ դահլիճ եւրոպական ճաշակով զարդարուած և կահաւորուած է, ամենաթանկագին տեսակներից են աթոռները, թիկնաթոռները, լուացարանները, տուալէտի սարքը, հայելիները, սեղանները, վարագոյրները, կարնիզները, և այլն. բոլորն էլ ընկուզից, մետաքսից, պլիւշից, թաւիչից:

Մակուայ իշխանը Պարսկաստանի ամենահարուստ անձնաւորութիւնն է. Մակուայ գաւառի 300 գիւղերից 120 գիւղը իր անձնական սեփականութիւնն է, ամեն տարի 2—3 հարիւր հազար ռուբլի պահեստի դրամագլխի վրայ է աւելացնում, որ գտնուում է ռուսական և եւրոպական զանազան բանկերում:

*
* * *

Մակուայ սահմանները տարածւում են մինչեւ Խոյ (3 օրուայ ճանապարհ), Արաքսի ափը—Շախտախտ (2 օրուայ ճանապարհ), Թրքաց Բայազիդ քաղաքի սահմանը (6 ժամ հեռու) և Մասիսի ստորոտները: Ի միջի այլոց աւելացնենք, որ Մեծ և Փոքր Մասիսները Մակուայ կողմից աւելի որոշ և աւելի վեհապանծ են երեւում:

Դիրքը լեռնային է, կլիման բարեխառն, հողը արդիւնաբեր:

Ժողովուրդը կիսավայրենի է, քաջարի և զինավարժ. գիտուած է Մարտինի, Մովզէր և այլ նորաձե հրադաններով: Անուանի են իրանց քաջութեամբ Մակուայ ձիաւորները: Պարսից կառավարութիւնը դժուար պարագաներում դիմում է նրանց օգնութեան, որոնք միշտ յաղթական են դուրս եկած իրանց մղած կռիւներում:

Սահմանադուինները բնակւում են գլխաւորաբար քրդերը, որոնք աւազակաբարոյ մի կեանք են վարում. շարունակ անցնում են թրքաց և ռուսաց հողը և այն կողմերից խլում են ոչխարներ, կովեր, եզներ, ձիեր և ուղտեր, երբեմն էլ սպանութիւններ են գործում: Իմ Մակու գտնուած մի ամսուայ ընթացքում երեք աւազակութեան ղէպքեր պատահելին, կողոպտուածները՝ երկու ռուսահպատակ թուրք ուղտապաններ և մի ռուսահպատակ հայ գիւղացի՝ սէրդարի մօտ գանգատի էին եկել: սէրդարը անմիջապէս մարդ ուղարկեց քրդերի մօտ և թուրքերի 3 ուղտերը և հայի 2 եզները ստանալով վերադարձրեց իրանց տիրոջ:

Մակուայ գաւառում ճանապարհորդելը շատ վտանգաւոր է. շարունակ ամեն օր այնտեղ կատարւում են մարդասպանութիւններ, աւազակութիւններ և այլն:

Բացի աշխրէթական կոիւններից, որոնք շատ սովորական դէպքեր են, վերջերս սէրդարի հօրեղբորորդիներից ոմանք հակառակում և թշնամական դիրք են բռնում սէրդարի դէմ, փոխադարձաբար սէրդարը և նրան հաւատարիմ մնացող միւս հօրեղբորորդիները նրանց հետ թշնամաբար են վարւում: Սակայն ցաւալին այն է, որ այս թշնամութիւնների մէջ տուժողը լինում է միշտ հպատակ ժողովուրդը, որովհետև այդ խանների իւրաքանչիւրը ունի 20—ից 30—40 սեփական գիւղ և երբ սկըսում են թշնամութիւններ միմեանց դէմ, աւերում, կողոպտում և այրում են միմեանց գիւղերը, խեղճ գիւղացիները երկու հակառակ բանակներ կազմելով կոտորում են իրար ու իրանց գիւղերը քարուքանդ անում... խանի խաթեր համար:

Մի քանի օր առաջ, ս. Թադէոս վանքի շրջակայ գիւղերը աւարի դրուկով, թալանուած գոյքերի մեծ մասը բերել գետեղել են իբրև ապահով տեղ՝ վանքի և վանահօր սենեակները. վանահայրը՝ Գէորգ Ժ. վ. Նալբանդեանը այդ միջոցում ինչ գտնուելով, եղելութիւնը իմանում և ուղղակի թաւրիզ է գալիս, թագաժառանգ իշխանին և քեարգիւղարին բողբոջելու, որոնցից սէրդարի վրայ մի մի պաշտօնագիր ստանալով, անցեալ հինգշաբթի օր մեկնեցաւ դէպի Մակու:

Ահա այս պատճառներով գիւղացիների դրութիւնը անտանելի է և ապրում են վերջին ծայր թշուառութեան մէջ:

Բարեբաղդաբար երկու կողմերից եղած այս թշնամութիւնների մէջ հայ ազգաբնակութիւններին ձեռք չեն տալիս. գուցէ վախենում են հայերից, այն պատճառով, որ հայերը ունեն առաջնորդներ, որոնք կարող են իրանց ժողովրդի գանգատները հասցնել բարձր տեղեր և մինչև անգամ օտար պետութիւններին: Մինչդեռ խեղճ թուրք կամ քուրդ ժողովուրդը լռելայն և ստոյիկեան համբերութեամբ տանում է այս զրկանքները և վնասները, բողբոջի ձայն չէ բարձրացնում և չէ էլ կարող բարձրացնել. ամբողջ Մակուայ գաւառում և քաղաքում ոչ հեռագիր կայ և ոչ էլ պօստ. նամակներ կարելի է ստանալ միայն երեք օրուայ ճանապարհ հեռու ինչ քաղաքից:

Պէտք է խոստովանել, որ սէրդարի շնորհիւ և պաշտպանութեամբ Մակուայ հայերը բաւական ազատ և ապահով են, պարսիկների հայհոյութիւններին և ծեծերին փոխարինում են հայհոյութիւններով և ծեծով, ոչ մի խտրութիւն կամ տարբերութիւն կայ հայի կամ թուրքի մէջ:

*
* *

Մակու քաղաքը կառուցուած է մի կիրճի մէջ բարձր ժայռի

կողքին, որի տակից անցնում է մի մեծ գետ, շատերի կարծիքով Տղմուս գետը. քաղաքի շրջը բնականից բոլորովին անառիկ է, քաղաքը պաշտպանուած է երկու ձորաբերաններից բարձրացած բնական և արհեստական պատնէշներով և բերդերով: Տների մեծ մասը շինուած են ժայռերի վրայ, ժայռի ստորոտից մինչև ամենավերջին տունը բարձրանալու համար պէտք է 20 րոպէ ուղղահայեաց և քարուտ փողոցներից մագըլցել և երկու երեք տեղ կանգնել, չնչառպառ չը լինելու համար. ձիով բարձրանալու դէպքում ևս, մարդ ստիպուած է ձին տեղ տեղ կանգնեցնել, խեղճ կենդանիներին չունչ առնել տալու համար:

Ամենավերջին տնից կարելի է տեսնել բոլորովին ուղղահայեաց ժայռի վերելի մասը, որի բարձրութիւնը մօտաւորապէս 75—80 մետր է. վերջին տներից 20 մետր բարձր ժայռի մէջ տեղում կայ մի անցք, բոլորովին անմատչելի: Այդ անցքի վրայ կան արհեստական կամուրջներ, որոնք միայնում են իրարից հեռու գտնուող ժայռերի երկու մասերը, անցքի շարունակութիւնը ապահովելու նպատակով շինուած: Այդ անցքի վրայ փորուած կայ մի կամարածն գիծ, որ ծառայելիս է եղել իբրև եկեղեցու խորան, որովհետև այդ կամարի մէջ կայ մի մեծ խաչ դուրս ցցուած և հայերէն տառերով արձանագրութիւններ, որոնք ընդօրինակել տալու համար ոչ մի հնար կար, որովհետև ժայռի վրայ բարձրանալ կարելի չէր, իսկ դիտակով կարելի չեղաւ կարդալ. թէև ասացին, որ մի թուրք կարող և վարժ է մագըլցելով բարձրանալ այնտեղ, սակայն այդ թուրքը բացակայ էր քաղաքից: Գուցէ մի փորձ անէինք, եթէ այդ թուրքը քաղաքում լինէր *):

Մակու քաղաքը ունի 700 տուն բնակիչ, որի 60 տունը հայ. հայերը ունեն մի եկեղեցի և մի դպրոց. նոր վարձուած ուսուցիչը բնիկ վանեցի է և եղել է Սանասարեան և Մուրադ-Ռաֆայէլեան դպրոցներում, թէև դպրոցական ընթացքը չէ աւարտել: Հայերը արհեստաւորներ և մանր առևտրով զբաղուողներ են և միջակ կարողութեան տէր:

Քաղաքի թուրքերը և իւաները բաւականին համեստ և քաղաքավարի են. այդ տեղ զոյութիւն չունի մոլեռանդութիւն,

*) Եթէ երբեք այդ արձանագրութիւնը հայ կամ օտարազգի ճանապարհորդների կողմից ընդօրինակուած չէ, եւ կ'աշխատեմ անպատճառ մի կերպով վերցնել նրա ընդօրինակութիւնը, զալ տարի նոյն կողմեր ճանապարհորդած միջոցում: Ուստի խնդրում եմ հայ բանասէրներից այս մասին տալ հարկաւոր տեղեկութիւններ կամ լրագրութեան միջոցով և կամ ուղղակի ինձ:

որովհետև գոյութիւն չեն ունեցել նաեւ մահմեդական կրօնաւորները խաների տները մեծ մասով շինուած են ժայռից հեռու, գետափի մօտ՝ պարտէզներով շրջապատուած. և Երոպական ճաշակով շինուած երկարականի տուններ են, մեծ մասամբ չորս կողմի վրայ պատուհաններով և բալկօններով. պատուհանները զարդարուած են կէս մարդահասակ հաստ և մաքուր ապակիներով, որոնց կարելի չէ պատահել թաւրիղում. Կահ կարասիքը ճոխ և ճաշակաւոր, մաքուր և կոկիկ են. թուրք կանայք մեծ մասամբ կրթուած են, շատեր հարս են եկած Նախիջևանից և Երեւանից, մի քանիսը աւարտել են ուսնական գիմնազիաները. Առհասարակ բարոյականութեան համեմատութիւն է տիրում. պարսկաստանում սովորական եղած բոբիկ ոտքերով կանանց չես պատահել, ամենաաղքատը ոտքն ունի երկայն գուլպա և կօշիկ. անբարոյական կանայք մահով են պատժուում:

Ամբողջ գաւառում բժիշկ չըկայ, նոյն-իսկ թուրք ինքնակոչ բժիշկներ էլ չըկան, որոնք Պարսկաստանի ամեն կողմեր մեծ թուով են գտնուում. շատ զարմանալի է այս, երբ խաների տներում հեւանդներ են պատահում, Նախիջևանից կամ Բայազիդից են հրաւիրում բժիշկներ, ի հարկէ, մեծ գումարներ վճարելով, մինչդեռ այդ կարգի գումարներով կարելի էր պահել մշտական մի բժիշկ, որից օգտուելու էր ամբողջ գաւառի ազգաբնակչութիւնը:

*
* *

Մակու գաւառը հայկական յիշատակարաններով, փլատակ եկեղեցիներով, գերեզմանաքարերով և խաչքարերով լիքն է. Նախապէս հայկական եղող բազմաթիւ գիւղերի մէջ ապրում են ներկայումս թուրքեր և քուրդեր, միայն փնացել են երեք գիւղեր հայաբնակ. Մակուից 3 ժամ հեռու Կիւմիւթ-Թէփէ գիւղը ունի 80 տուն հայ բնակիչ, մի եկեղեցի, մի քահանայ և մի խեղճ ու կրակ դպրոց, 5 ժամ հեռու Կրեկբուլաղ գիւղը՝ 25 տուն հայ, առանց դպրոցի և առանց եկեղեցու, իսկ այդ գիւղից երկու ժամ և վանքից 20 րոպէ հեռու կայ Կարակիլիսէ գիւղը՝ 25 տուն հայ բնակչով, որոնք ունեն մի քահանայ, իսկ դպրոց և եկեղեցի չունեն, օգտուում են վանքի եկեղեցուց, ինչպէս նաեւ վանքի սեփական հողերից, առանց վանքին օգուտ տալու. այդ գիւղը վանքի սեփականութիւնն է. վանքը ունի նաեւ մի քանի լաւ գիւղեր, որոնց տիրացել են Մակուայ խաները, վանահայրերի թուլութեան և անտարբերութեան պատճառով. այդ գիւղերի կալուածագրերը մինչև այսօր մնում են *):

*) Կարծեմ Խաչիկ վ. Դատեան չ'միածին է տարել:

Խոյից Մակու տանող ճանապարհի վրայ և Մակուից 5 ժամ հեռու Կրգրլա-Տեփե թրքաբնակ գիւղում պատահեցինք հայկական մի բերդի, որ շինուած էր ձորաբերանում հսկայ մի ժայռի վրայ: Գիւղի վրայ և բերդի ստորոտը կային խաչակիր գերեզմանաքարեր, նրանց մէջ կար մի մեծ ժայռի կտոր վրան հասարակ փորուած խաչով, որին ուխտ են գնում և մոմ վառում նոյն գիւղի և շրջակայ գիւղերի թուրք բնակիչները. նրանից քիչ հեռու կար կիսով հողի մէջ խրուած ջրաղացի մի կոոր քար:

Մակուից դէպի Ս. Թադէոս վանք տանող 3 ժամ հեռու լեռնային ճանապարհի վրայ պատահեցի խաչքարերի, գերեզմանաքարերի և սրբատաշ քարերի, որոնք եկեղեցական մի շէնքի մնացորդներն էին ներկայացնում: Այդ վայրերը այդ պատճառով կոչուած են Կարա-Խաչ և խաների ամառնային բնակութեան են յատկացրուած: Կարա-Խաչ ունի շատ բարձր դիրք, առատ բուսականութիւն և բազմատեսակ վայրի ծաղիկներ, զով և քաղցրահամ ջրերի աղբիւրներ. այս սարի վրայ իրարից բաւական հեռու և գետնաբուխ աղբիւրների շուրջը կառուցուած են խաների ամառանոցները, որոնք յունիսի սկիզբներից մինչեւ օգոստոսի վերջը մնում են ափսոսելի Ամառանոցի դիրքը սրանչեւի է, մի կողմից երեւում են Նախիջևանի գիւղերը, Արաքսը և Շախտախտը, իսկ միւս կողմից Մեծ և Փոքր Մասիսները իրանց դաշտով: Ամառանոցի դիրքը այնքան բարձր է, որ օգոստոսի 23-ին ձիւն եկաւ, միեւնոյն ժամանակ ձիւնը ծածկեց Մեծ Մասիսի կէսը, իսկ Փոքր Մասիսի գագաթը:

Այս սարի մէջքին, երկու ժայռերի մէջ, սարի գլխից գլխորտուած մի մեծ միակտոր սրբատաշ քար տեսայ, որ ունէր փորած քառակուսի աւազանի ձեւ, ներքեւում նոյնպէս քառակուսի 30 սանտիմետր երկայնութեամբ և 50 սանտիմետր լայնութեամբ մի կողմ, կողմի վրայ քառակուսի մի շրջանակ 75 սանտիմետր հաստութեամբ և 125 սանտիմետր կողերի երկայնութեամբ, սրա վրայ 75 սանտիմետր բարձրութեամբ, 1 մետր երկայնութեամբ և 85 սանտիմետր լայնքով աւազանն է փորուած, որի խորութիւնն է 35 սանտիմետր, իսկ տրամագիծը 50 սանտիմետր: Շրջանակի մի կողմի վրայ կայ հայերէն երկաթեայ քրերով մի արձանագրութիւն 4 տողից բաղկացած, որ անձրեւից և ձիւնից տեղ տեղ մաշուած էր. տառերի նմանական ընդօրինակութիւնը և քարի ձեւը ուղարկելու եմ «Բանասէրին», գուցէ կարողանայ կարգաւ և մի բան դուրս բերել:

Ինչպէս երեւում է, Մակու գաւառը Պարսկաստանի ամենաքիչ ուսումնասիրուած մի մասն է. արժէ ուսումնասիրել այս

գաւառը հնազիտական և պատմական հետազօտութիւններ կատարելով հողի տակ թաղուած և հողի վրայ կանգուն մնացած հնազիտական և պատմական գանձեր կան, որոնց գուցէ տաւ կաւին մարդկային ձեռք չէ դպած: Յորանսիայի հանխոյզ դը Մօրգան երկու տարի առաջ այցելած է Մակու, գուցէ նա կարողացել է մի քիչ լոյս սփռել այս յետընկած և վայրենի երկրի անցեալի և ներկայի վրայ:

Մեծն Շահ-Աբբաս իր արշաւանքների մէջ հանդիպել է նաեւ Մակու քաղաքը և նրա ժայռի վրայ, վերջին տունների մօտ արձանադրել է իր անունը և քաջագործութիւնները պարսկերէն ճշուած տառերով: Այդ արձանագրութիւնից քիչ հեռու գտնուում է ժայռի մէջ փորուած մի մատուռ, փորուած խաչերով և հայերէն անընթեռնելի գրերով, հայերը միշտ ուխտի են գնում այդ տեղ և վառած մոմերով սեւացրել են պատերը: Այս մատուռից քիչ հեռու, վերջին տների շարքում կայ մի խոր փոս — հոր, որի մէջ լիքն է մարդկային ոսկորներով, ինչպէս երեւում է, դա եղել է մեր նախահայրերի գերեզմանոցը, չը համարձակելով ձորի մօտ փոխադրել իրանց մեռելները յատուկ գերեզմանոցում, հորի մէջ են կատարել թաղման հանդէսները, դիակները միմեանց վրայ նետելով:

*
* *

Մակուից թաւրից վերադարձիս, հանդիպեցի նաեւ Օվաջըկ գաւառը, Մակուայ խանութեան մէջ, բայց նրանից անկախ մի խանութիւն է այս, թրքաց Բայազիդ քաղաքի սահմանակից: Օվաջըկի խանը՝ Միրպէնձ փաշա խան՝ 70 տարիքը անց մի ծերունի է: Նրա մեծ որդին Սէրտիպ Կուլի խան, քաջութեան մեծ հռչակ է հանած այդ կողմեր: Անցեալ տարի թրքական կանոնաւոր զօրքը սահմանագլխից անցնելով տիրել էր Օվաջըկի սահմանակից գիւղերին, Սէրտիպը 100-ի մօտ ձիաւորներով թրքական կանոնաւոր զօրքի ղէմ կոբւ մղելով, նրանցից շատերին սպանեց և մնացածներին քչեց սահմանագլխից հեռու, միայն մի քանի վիրաւորուածներ ունենալով: Օվաջըկի ժողովուրդը Սէրտիպի այս քաջագործութիւնը անմահացնում է ժողովրդական երգեր հիւսելով: Յետ նահանջող թրքական զօրքի հրամանատարը իմ ախտեղ գտնուած միջոցին Բայազիդի պարսկական կօնսիւլին հետ եկել էր Օվաջըկ հալածութիւն կնքելու և սահմանագլխում հողային խնդիրներ կարգադրելու համար:

Օվաջըկի ժողովուրդը եւս կիսավայրենի է: Մակուից փախած չարագործը Օվաջըկ է ապաստան գտնում և փոխադարձաբար Օվաջըկից փախած չարագործը Մակուում: Այս գա-

ւառք բաղկացած է 40-ի մօտ գիւղերից, որոնց 5—6-ը պատկանում է Միրպէնճին, 10—15-ը միւս խաներին, և մնացածը Մալուայ խաներին:

Միրպէնճը նստում է Բայազիդ-Սոյ տանող պօստի ճանապարհի վրայ գտնուած Կիլիսէ-Քեհդում (եկեղեցու գիւղ), Գիւղը իր անունը առել է իր մէջում գտնուած հոյակապ հայկական եկեղեցուց, որ մինչև այժմ կիսաւէր կանգուն է մնում: Եկեղեցին բաւական մեծ է և շինուած է ներսից ու դրսից սրբատաշ մեծ քարերով, որոնց մէկը լցրել են կիրի, մանր քարերի և աղիւսի կտորների մի շաղախուած, որ քարայրել և ամբարացել է: Եկեղեցու առանց սիւնի գմբէթը նոյնպէս ներսից և դրսից կորացրած սրբատաշ քարերով է շինուած, հիանալի ճարտարապետութեամբ: Այնպիսի մեծութեամբ քարեր են չարած, որոնք փոխադրելու համար 40 լուծ եղ կամ զոմէշ է հարկաւոր, իսկ բարձրացնելու և գմբէթը կազմելու համար կըրկնապատիկը հազիւ բաւականանայ: Եկեղեցու չորս պատերը և գմբէթի մի մասը կանգուն են մնում: Գմբէթի մեծ քարերը օդի մէջ ճօճում են առանց վայր ընկնելու: Դժբաղդարար ոչ մի արձանագրութիւն չը կար: Միայն գիւղից 10 րոպէ հեռու դաշտի մէջ գտնուած հայկական գերեզմանատան քարերի վրայ կարգացում են անուններ և յիշատակութիւններ: Գաւառի հայ աղգարնակչութիւն չը կայ: Միայն խանը յիշում էր, որ նոյն գիւղում տակաւին մնում է մի տուն, որ պատկանելիս է եղել նախկին բնակիչներից մի հարուստ հայի, ուրիշները ուզել են քանդել և նոր տուն շինել, բայց խանը չէ թոյլ տուել, իբրև յիշատակ կանգուն պահել ցանկանալով:

Նրևի այդ եկեղեցին կամ մի վանք է եղած և կամ այդ տեղը մի մեծ քաղաք, որովհետև դժուար թէ մի գիւղ այդքան հոյակապ, մեծածախս և ճարտարաբուեստ մի եկեղեցու մասին մտածէր: Նրա անունը ևս մեզ անծանօթ է:

Մակուից Թաւրիդ իմ ճանապարհորդութիւնը տեւել է ձիով 8 օր, 1 օր Օվաջըկ, 3 օր Սոյ, 1 օր Սալմաստ և 3 օր Թաւրիդ:

Մակուայ խանութեան անկախութեան մասին մի գաղափար տալու համար, յայտնենք, որ սէրգարի տուած անձնական մի յանձնարարական նամակով մէկը կարող է անցնել թիւրքաց կամ ռուսաց հողը, Բայազիդ կամ Նախիջևան: Սէրգարը ռուսաց հետ լաւ յարաբերութիւններ է պահպանում և ամեն անգամ, որ ռուսաց հողը օտ է դնում, վայելում է մեծ յարգանք և զինուորական պատիւներ:

Փոխադարձաբար ինքն էլ մեծ պատիւ և յարգանք է ցոյց տալիս Մակու այցելող ոռւս պաշտօնեաներին. օգոստոսի սկզբներին Բայազիդի ոռւսաց կօնսուլը իր կնոջ և զոքանչի հետ եկել էր Մակու և հիւր էր եղել սէրգարի ամառանոցում, որի համար յատկացրած էր մի մեծ վրան և ծառաներ: Կօնսուլը մեկնելիս, սէրգարը տալիս է նրան մի ձի ընծայ, կնոջը և զոքանչին չալեր:

Սէրգարի տան կառավարիչը Կարապետ անունով մակուացի մի հայ է, որ եղել է նաև սէրգարի հօրը մօտ նոյն պաշտօնով:

Դօկտ. Կ. ՓԱՇԱՅԵԱՆ